ФИРИБГАРЛИК ЖИНОЯТИДАН ЖАБРЛАНИШНИНГ ВИКТИМОЛОГИК ЖИҲАТЛАРИ

Ўзбекистон Республикаси Криминология тадқиқот институти етакчи илмий ходими

Саитқулов Қодирали Абдисалимович

Аннотация. Мақолада фирибгарликда виктимлашувнинг ахборот, психологик, вазиятга оид ва институционал омиллари ўрганилади. Алдовнинг босқичлари, хабар бермаслик сабаблари ва такрорий жабрланиш механизмлари таҳлил қилинади. Миллий қонунчилик ва интернетдаги бирламчи манбалар асосида виктимологик профилактиканинг босқичма-босқич модели, субъектлар вазифалари ва самарадорлик мезонлари таклиф қилинади. Профилактикада шахсни айблашдан қочиш ва ҳимоя муҳитини мустаҳкамлаш зарурлиги асосланади.

Калит сўзлар: виктимология, виктимлашув, фирибгарлик, латентлик, такрорий жабрланиш, вазиятли профилактика, антифрод, жабрланувчига ёрдам.

Фирибгарликнинг виктимологик таҳлили жиноятчи билан жабрланувчи ўртасидаги муносабат қандай шаклланган, алдов қарор қабул қилишга қандай таъсир этгани ва ҳимоя қайси нуқтада сусайганини ўрганади. Рақамли алоқа бу муносабатни масофавий ва тезкор шаклга ўтказиши мумкин. Шунинг учун профилактика мулоқот бошланишидан маблағ ўтказилишигача бўлган жараённи қамраб олиши зарур. Айбдорнинг қасддан қилган ҳаракати асосий жиноий омил бўлиб қолади; жабрланувчига оид белгилар эса ҳимоя чораларини аниқлаш учун ўрганилади.

АҚШ Федерал савдо комиссияси маълумотларида 2024 йилда фирибгарликдан хабар қилинган зарар 12,5 млрд АҚШ долларидан ошгани, 2023 йилга нисбатан 25 фоиз ўсгани кўрсатилган. Фирибгарлик ҳақида

мурожаат қилганлар орасида пул йўқотганини билдирганлар улуши 27 фоиздан 38 фоизга кўтарилган. Бу АҚШдаги хабар қилинган ҳолатлар базасидир; рақамлар жаҳон ёки Ўзбекистондаги жабрланиш кўрсаткичи сифатида талқин қилинмайди.[1] Қиёсий жиҳатдан улар мурожаатлар сони билан реал зарар динамикасини алоҳида таҳлил қилиш зарурлигини кўрсатади.

Миллий статистика қўмитасининг 2021–2025 йиллар маълумотлари фирибгарлик динамикаси бир текис бўлмаганини кўрсатади: 2021 йилда 24 554 та ҳолат қайд этилган бўлса, 2022 ва 2023 йилларда улар сони аввалги йилга нисбатан мос равишда 16,1 ва 10,2 фоизга камайган; 2024 йилда 58,2, 2025 йилда эса 50,9 фоизга ошган. Натижада 2025 йилдаги 44 127 та ҳолат 2021 йилга нисбатан 79,7 фоиз кўп бўлган. Жами рўйхатга олинган жиноятларда фирибгарликнинг улуши 2021–2025 йилларда мос равишда 22,1; 19,6; 17,8; 22,1 ва 28,5 фоизни ташкил этган; давр бошига нисбатан ўсиш 6,4 фоиз пунктга тенг.[2]

Виктимологик жиҳатдан бу динамика жабрланишнинг олдини олиш ва зарардан кейинги ёрдамни кучайтириш заруратини кўрсатади. Бироқ жиноятлар сони жабрланувчилар сонига тенг эмас: битта ҳолатда бир нечта шахс жабрланиши ёки бир шахс бир неча эпизодда зарар кўриши мумкин. Қўмита сайтининг текширилган очиқ қаторларида фирибгарликдан жабрланганларнинг 2021–2025 йиллар бўйича алоҳида йиллик сони, жинс ва ёш таркиби берилмаган. Шу боис жиноятлар ўсишини жабрланувчилар сонининг айнан шунча фоизга ўсиши деб талқин қилиб бўлмайди. Жабрланувчилар таҳлилида такрорий жабрланиш, мурожаатгача ўтган вақт, етказилган ва қопланган зарар ҳамда ёрдамга эҳтиёж алоҳида ҳисобга олиниши лозим; бундай кўрсаткичлар тергов маълумотлари ва виктимологик сўровлар билан тўлдирилади.

Виктимлашув механизмини тизимлаштириш ва Ўзбекистонда фирибгарликнинг виктимологик профилактикасини такомиллаштириш йўналишларини асослаш учун ҳужжатли, қиёсий-ҳуқуқий, статистик ва функционал таҳлил усулларидан фойдаланилди. Таклиф этилаётган модель ҳуқуқшунослар Ш.Ш. Ҳасанов ва А.А. Хамидовнинг 2026 йилги методик қўлланмаси ҳамда бошқа манбалар таҳлили асосида ишлаб чиқилди.[3]

Виктимликни муайян шароитда жиноятдан жабрланишга мойиллик ёки ҳимоя имкониятларининг чекланганлиги сифатида таҳлил қилиш мумкин. Виктимлашув эса шахснинг жабрланувчига айланиш жараёни ва унинг оқибатларини қамраб олади. Икки тушунча бир хил эмас: хавф мавжудлиги жиноят албатта содир бўлишини англатмайди. Шунингдек, шахс аввал жабрлангани унинг келгусида доимо алданишига далил бўла олмайди. Хавф вазият, таъсир усули ва ҳимоя муҳити ўзгариши билан пасайиши ёки ортиши мумкин.

Фирибгарликка нисбатан виктимологик ёндашувда шахснинг «камчилиги»ни қидириш билан чекланиш натижани бузади. Текширилмаган рекламани тарқатиш, сохта профилни аниқлаш механизмларининг етарли эмаслиги, ноқулай мурожаат канали ёки тўлов мақсадини тушунтирмайдиган интерфейс ҳам аҳамиятли бўлиши мумкин. Шу боис таҳлил шахсий, муносабатга оид ва институционал омилларни ажратиши лозим. Улар бир-бири билан боғлиқ бўлса-да, ҳар бирига таъсир кўрсатадиган субъект ва чора турличадир.

Америкалик олимлар Лоуренс Э. Коэн ва Маркус Фелсоннинг кундалик фаолият ёндашуви эҳтимолий ҳуқуқбузар, мос нишон ва самарали ҳимоянинг йўқлиги бир вақтда учрашини жиноий имконият билан боғлайди.[4] Ушбу назария дастлаб рақамли фирибгарлик учун ишлаб чиқилмаган. Мақолада уни онлайн мулоқотга татбиқ этиш таҳлилий мослаштириш сифатида таклиф қилинади: қонуний онлайн фаолият жиноятчи билан учрашиш имконини

яратади, текширув ва тўлов ҳимояси эса бу учрашувнинг зарарга айланишини чеклайди.

Интернетда товар қидириш қонуний фаолият бўлса-да, сохта сотувчи билан мулоқот хавф туғдиради. Контрагентни текшириш, платформанинг харидорни ҳимоялаш тартиби ва хавфли тўловни таниш имконияти жараённи тўхтатиши мумкин. Демак, профилактика муайян амални бажариш шароитини хавфсизлаштиришга қаратилмоғи лозим.

Манбалар таҳлили асосида виктимлашув жараёнини беш босқичда ўрганиш таклиф этилади. *Дастлабки босқичда* жиноятчи эҳтимолий жабрланувчи билан алоқа ўрнатади: эълон, хабар, қўнғироқ ёки танишнинг тавсияси канал бўлиши мумкин. *Кейинги босқичда* ишонч шакллантирилади: шахс сохта ваколат, ҳужжат, обрў ёки аввалги муносабатни ишонч далили сифатида тақдим этади. *Учинчи босқичда* қарор қабул қилиш тезлаштирилади; шошилинчлик ёки имкониятни йўқотиш хавфи мустақил текширувни чеклайди.

Тўртинчи босқич – мулкий тасарруфга таъсир: пул ўтказиш, мулкни бериш ёки кейинги амал учун маълумот тақдим этиш талаб қилинади. *Бешинчи босқичда* жиноятчи мулоқотни узади, натижани кечиктиради ёки янги баҳона билан қўшимча маблағ сўрайди. Бу модель барча ишлар учун қатъий кетма-кетлик эмас; баъзи босқичлар бирлашади ёки такрорланади. Унинг амалий вазифаси ҳар бир ишда қайси ҳимоя чораси қайси нуқтада самара бериши мумкинлигини аниқлашдир.

Олий суд Пленуми алдовни ёлғон маълумот бериш, ҳақиқий фактларни яшириш ёки шахсни янглиштиришга қаратилган қасддан ҳаракатлар билан боғлайди. Ишончни суиистеъмол қилишда эса шахсий, қариндошлик ёки хизмат муносабатлари аҳамиятли бўлиши мумкин.[5] Шу нуқтаи назардан терговда фақат охирги тўлов эмас, бутун мулоқот тарихини ўрганиш зарур.

Ундаги ваъдалар, ваколат ҳақидаги маълумотлар ва текширувга тўсқинлик қилган кўрсатмалар жиноий механизмни очишга ёрдам беради.

Ижтимоий муҳандислик шахсни психологик таъсир орқали муайян амалга ундашни англатади. Фирибгарликда у техник бузиб кириш билан бирга ёки ундан мустақил қўлланиши мумкин. Бироқ ҳар қандай фишинг ёки ҳисобга ноқонуний кириш ҳолатини автоматик равишда фирибгарлик деб малакалаш мумкин эмас: ҳуқуқий баҳо мулкни эгаллаш механизми ва иш ҳолатларига боғлиқ. Виктимологик ўхшашлик жиноят таркиблари ўртасидаги ҳуқуқий фарқни йўқотмайди.

Виктимлашувнинг муҳим шарти – жиноятчи билан шахс ўртасида ахборот тенгсизлигидир. Айбдор таклифнинг сохталигини билади, жабрланувчи эса уни ҳақиқий деб баҳолашга ундайдиган маълумотни олади. Сохта ҳужжат ва расмий услуб хабарнинг ишончли кўринишини кучайтиради. Шахсий маълумотдан фойдаланиш ҳам мурожаатнинг қонунийлиги ҳақида нотўғри тасаввур ҳосил қилиши мумкин. Шунинг учун профилактик таълим маълумотнинг ташқи кўриниши билан унинг манбаси ва ҳақиқийлигини ажратишга ўргатиши керак.

Марказий банкнинг 2025 йилги огоҳлантиришида унинг рамзларидан фойдаланган қалбаки Telegram профиллари ва ҳужжатлар орқали ишончга кириш ҳолатлари баён қилинган.[6] Ушбу мисол текширувни мустақил каналга кўчириш аҳамиятини кўрсатади. Хабарда берилган телефон ёки ҳавола орқали қайта текшириш айнан жиноятчи назоратидаги мулоқотга қайтариши мумкин. Амалий машғулотда фуқаро ташкилотнинг ҳақиқий манбасини мустақил топиши ва ундан тасдиқ олиши каби кўникмалар ўргатилиши лозим.

Танишнинг тавсияси ҳам мустақил текширув ўрнини босмайди: тавсия берувчининг ўзи алданган бўлиши мумкин. Молиявий пирамидаларда айрим иштирокчиларнинг дастлаб даромад олгани схеманинг қонунийлигини

кафолатламайди. Шунинг учун тавсия манбаси ва маблағ келиб чиқиши алоҳида текширилиши зарур.

Миллий манбаларда уят, обрўга путур етишидан хавотирланиш, мурожаат қилиш харажати ва жиноятнинг фош этилишига ишончсизлик фирибгарликнинг яширин қолишига таъсир этувчи омиллар сифатида келтирилган. [7] Бу омилларнинг мавжудлиги муайян латентлик фоизини ҳисоблаш учун етарли эмас. Рўйхатга олинган ишлар билан аҳоли сўровлари ва бошқа мурожаат каналлари маълумотларини мувофиқлаштириш талаб этилади. Мурожаатлар ўсиши ҳам жиноят кўпайганини, ҳам хабар бериш имконияти яхшиланганини англатиши мумкин.

Латентликни камайтириш учун ариза беришни соддалаштириш, шахсга кейинги қадамларни тушунтириш ва маълумот махфийлигини таъминлаш муҳим. Жабрланувчи воқеани бир неча идорада қайта-қайта баён қилишга мажбур бўлса, мурожаатни давом эттиришдан воз кечиши мумкин. Қабул жараёнида уни масхара қилиш ёки асоссиз айблаш эса ёрдам олишга тўсқинлик қилади. Бу ҳолатларнинг олдини олиш ходимларнинг мулоқот кўникмаси ва мурожаатни йўналтириш тартибини такомиллаштириш билан боғлиқ.

Австралиялик Кассандра Кросс, Келли Ричардс ва Расселл Г. Смитнинг 80 нафар катта зарар кўрган мурожаатчи билан интервьюлари жиноят оқибатлари ва хабар беришдаги тўсиқларни очиб берган.[8] Бу сифат тадқиқоти жабрланишнинг аҳолидаги тарқалишини ўлчамайди; у ёрдамга эҳтиёжни тушунишга хизмат қилади. Ўзбекистонда ҳам ҳуқуқий кўмак, эмоционал қўллаб-қувватлаш ва молиявий ҳимоя эҳтиёжларини ажратган ҳолда интервьюлар ўтказиш мақсадга мувофиқ.

Такрорий жабрланишда аввалги маълумотларнинг жиноятчи қўлида сақланиши ва зарарни қайтариш истаги янги алдов учун асос бўлиши мумкин. FTC огоҳлантиришида пулни қайтариш ваъдаси билан олдиндан тўлов талаб

қилиш схемалари ёритилган.[9] Шу сабабли биринчи мурожаатдан кейинги профилактика ҳам муҳим: шахсга янги «қайтариб бериш» таклифини текшириш, хавфли мулоқотни тўхтатиш ва ҳисоб хавфсизлигини тиклаш тартиби тушунтирилиши керак. Бунда маблағ албатта қайтарилишини ваъда қилиш мумкин эмас.

ЎРҚ–371-сон Қонуннинг 43-моддаси виктимологик профилактикани муайян шахснинг жабрланувчига айланиш хавфини камайтиришга қаратилган фаолият сифатида белгилайди. 44-модда индивидуал ва ижтимоий-психологик хусусиятларни ҳисобга олишни назарда тутади.[10] Мазкур ҳуқуқий асос фирибгарлик профилактикасида умумий тарғибот билан бирга, аниқ хавф механизмига мос ёрдамни ташкил этиш имконини беради. Бундай иш жабрланувчини ҳуқуқбузарга нисбатан қўлланадиган назорат объектига айлантирмаслиги лозим.

Айрим манбаларда мониторинг, рақамли огоҳлантириш, молиявий саводхонлик, антифрод технологиялари ва реабилитациядан иборат йўналишлар таклиф қилинган.[11] Уларни амалий жараёнга боғлаш учун қуйидаги кетма-кетлик мақбул: янги схемани аниқлаш; таъсирга учраётган гуруҳ ва канални белгилаш; хавфли қарор олдидан огоҳлантириш; зарар юз берганда тезкор ёрдам кўрсатиш; натижа ва такрорий хавфни баҳолаш.

Ички ишлар органлари схемани ўрганиш, мурожаатни қабул қилиш ва ваколати доирасида процессуал чораларни амалга оширишга масъул бўлади. Банк ва тўлов ташкилотлари мижозга операция ҳақида тушунарли маълумот бериш, шубҳали ҳолатларни аниқлаш ва қонуний тартибда ҳимоя чораларини кўришда иштирок этади. Платформалар сохта эълон ва аккаунтлар юзасидан мурожаат механизмини таъминлайди. Маҳалла ва таълим муассасалари эса аниқ сценарийларга асосланган машғулотлар ўтказиши мумкин. Ҳамкорликда вазифа, ахборот бериш муддати ва маълумотдан фойдаланиш асоси аниқ белгиланиши зарур.

Хавфли операцияга қўшимча текширув киритиш, янги олувчига катта тўлов ҳақида огоҳлантириш ва мурожаатга тез жавоб бериш каби чоралар пилот тарзда баҳоланиши мумкин. Улар барча қонуний операцияларни асоссиз тўсмаслиги лозим. Автоматлаштирилган тизимда хато сигналлар, инсон томонидан қайта кўриб чиқиш ва шикоят қилиш имконияти ҳисобга олинади. Шахсий маълумотларни ортиқча тўплашни профилактика зарурати билан оқлаш мумкин эмас; қайта ишлаш мақсади ва сақлаш муддати қонуний асосга таяниши керак.

Профилактиканинг натижадорлигини маъруза, буклет ёки қамраб олинган шахслар сони билан баҳолаш етарли эмас. Улар фаолият ҳажмини кўрсатади. Натижани баҳолаш учун шубҳали таклифни тўғри таниш, мустақил текширувни амалга ошириш, мурожаатгача ўтган вақт ва такрорий жабрланиш ҳолатлари ўрганилиши керак. Бир хил давр, канал ва гуруҳлар таққосланмаса, кўрсаткичлар нотўғри хулосага олиб келиши мумкин. Тадбирдан олдин ва кейинги ўлчовни қиёсий гуруҳ билан текшириш ишончлиликни оширади.

Такрорий жабрланиш улуши учун кузатув даври ва гуруҳ сони аниқ белгиланиши зарур. Хабар бериш тезлиги воқеани англашдан мурожаатгача бўлган муддат билан ўлчанади. Олди олинган зарар текширилган методика асосида ҳисобланиши лозим. Қайд этилган фирибгарликлар камайишини хабар бериш пасайишидан ажратиш, ҳимоя чораларининг қонуний хизматларга таъсирини ҳам баҳолаш керак.

Хулоса сифатида, фирибгарликнинг виктимологик жиҳатлари шахс, жиноятчи таъсири ва хизмат кўрсатиш муҳитининг ўзаро муносабатида очилади. Самарали профилактика алдовнинг ҳар бир босқичига мос ҳимоя, хабар бериш учун қулай шароит ва зарардан кейинги ёрдамни бирлаштириши керак. Амалиёт учун янги схемалар ҳақида қисқа огоҳлантириш стандартини ишлаб чиқиш, жабрланувчига бир варақли ҳаракат йўриқномасини бериш ва

такрорий хавфни кузатиш тавсия этилади. Ушбу чораларнинг натижаси маҳаллий маълумотлар ва қиёсий баҳолаш асосида текширилиши лозим.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР

1. Federal Trade Commission. New FTC Data Show a Big Jump in Reported Losses to Fraud to $12.5 Billion in 2024. — 10.03.2025. URL: https://www.ftc.gov/news-events/news/press-releases/2025/03/new-ftc-data-show-big-jump-reported-losses-fraud-125-billion-2024 (мурожаат: 03.10.2026).

2. Исомиддинов С. Фирибгарликнинг виктимологик профилактикасини такомиллаштиришнинг асосий йуналишлари //Жамият ва инновациялар-Общество и инновации-Society and innovations Journal home page: https://inscience. uz/index. php/socinov/index Б. – 2024. – С. 185-192.

3. Ҳасанов Ш.Ш., Хамидов А.А. Фирибгарлик жиноятининг криминологик тавсифи ва манзилли профилактикасини ташкил этиш бўйича методик қўлланма / Б.Э. Бердиалиевнинг умумий таҳрири остида. — Тошкент: Криминология тадқиқот институти, 2026. — Б. 99–102. Тақдим этилган электрон нусха.

4. Саитқулов Қодирали Абдисалимович, Исомиддинов Садирдин Ғанижонович “Ёшлар жиноятчилигининг олдини олишда ички ишлар органларининг ташкилий-ҳуқуқий фаолияти”. Лучшие интеллектуальниые Исследования // https://journalss.org/index.php/luch/article/view/31363 Б. – 2026. С. – 53-61

5. Олий суд Пленуми. «Фирибгарликка оид ишлар бўйича суд амалиёти тўғрисида»: 23.06.2023 йилдаги 17-сон қарор. — 3–5, 8–10-бандлар. URL: https://lex.uz/docs/6523582 (мурожаат: 03.10.2026).

6. Ўзбекистон Республикаси Марказий банки. Diqqat feyk, firibgarlardan ogoh bo‘ling! — 17.03.2025. URL: https://cbu.uz/uz/press_center/news/2237479/ (мурожаат: 03.10.2026).

7. Ҳасанов Ш.Ш., Хамидов А.А. Фирибгарлик жиноятининг криминологик тавсифи ва манзилли профилактикасини ташкил этиш бўйича методик қўлланма / Б.Э. Бердиалиевнинг умумий таҳрири остида. — Тошкент: Криминология тадқиқот институти, 2026. — Б. 25–27. Тақдим этилган электрон нусха.

8. Саитқулов Қодирали Абдисалимович “Ҳуқуқбузарликлар виктимологик профилактикасига оид таълимотларнинг тарихий-ҳуқуқий илдизлари”. Замонавий дунёда амалий фанлар: муаммолари ва ечимлари илмий, масофавий, онлайн конференция // https://www.in-academy.uz/index.php/ZDAF/article/view/54053/24288 2026.— Б79-82

9. Federal Trade Commission. Refund and Recovery Scams. — December 2023. URL: https://consumer.ftc.gov/articles/refund-and-recovery-scams (мурожаат: 03.10.2026).

10. Исомиддинов С.Ғ. (2025) Фирибгарлик жиноятининг профилактикаси бўйича замонавий механизмлар таҳлили https://cyberleninka.ru/article/n/firibgarlik-zhinoyatining-profilaktikasib-yicha-zamonaviy-mehanizmlar-ta-lili/viewer Б. 67–72.

11. Исамиддинов С. Фирибгарлик жиноятининг виктимологик профилактикаси бўйича хорижий давлатлар тажрибаси таҳлили //Theoretical aspects in the formation of pedagogical sciences. – 2024. – Т. 3. – С. 6.// https://econferences.ru/index.php/tafps/article/view/13960// Б.14-20